

NARACIJE O LJUBAVI I PRIJATELJSTVU U SELIMOVIĆEVIM PROZAMA

UVODNI NAGLASCI

Opisi i predstavljanja događaja, odnosno re-prezentacija osjećanja ljubavi i prijateljstva u prozama bosanskoga pisca Meše Selimovića, nisu samo međusobno suprotstavljeni, pri čemu kao da se narativni subjekt u pitanjima ljubavi približava „prozirnosti koja je svojstvena prijateljstvu“ (E. Badinter), nego se ona postavljaju i u horizontu svojevrstne međureligijske razlike, odnosno unutar sasvim određena interkulturnoga prostora. Inspirirano Barthesovim *Fragmentima ljubavnog diskursa*, kao i Derridinim „politikama prijateljstva“, tumačenje naracija o ljubavi i prijateljstvu u Selimovićevim prozama (posebno u romanima *Derviš i smrt* i *Tvrđava*) pokušava utvrditi semantiku ljubavi i prijateljstva u njihovu međusobnu „pretapanju“ i „razvoju“, odnosno dinamici od strasne ljubavi (ljubavi u preljubu) do vječne ljubavi; od prijateljstva po srodnosti do nemogućnosti prijateljstva iz ideoloških razloga.

Kako sam nedavno pokazao svojom analizom ljubavnoga odnosno prijateljskoga odnosa u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića, neće se slučajno jedan od ključnih likova romana – Hasan – zagledati u Dubrovkinju usred Carigrada, a nakon svoje kraće nostalgичne lamentacije, tipične za iseljenika, o nama „na razmeđu svjetova, na granici naroda“, nakon svađe sa zemljakom koji je pričao ružne šale o Bosancima. Neće se slučajno zaljubiti baš u trenutku kada je čuo Dubrovčanku i

njezina muža da govore njegovim jezikom: u simboličnom širem kontekstu vjersko-kulturnoga identiteta, jezik umjesto mjesta te blisko srodstvo i određeno međusobno predznanje bili su dobar preduvjet za iznenadnu ljubav i prijateljstvo, kao i za samospoznaju drugačijim, a bliskim. I dok je on „najljepši jezik slušao iz najljepših usta“, nju nije privuklo to što je bio „naočit, uglađen, obrazovan, već što je sve to a što je Bosanac“:

Zamišljala je da je svijet iz tih dalekih provincija grub, lud, pust, zadrt, da ima u njemu junaštva koje pametan čovjek ne cijeni suviše, ni uvijek, i nekog smiješnog ponosa zbog vjerne službe onome ko mu nije prijatelj. A ovaj mladić nije ni grub, ni pust, ni neuk, ravan je svakom dubrovačkom plemiću po držanju, ugodan sabsjednik, koristan pratilac, oduševljen njome (to je podiglo vrijednost svih njegovih osobina) i toliko uzdržan da se sa sumnjom gledala u ogledalu kod kuće. (Selimović 2001: 240-241).

Sastavši se u za oboje relativno neutralnom prostoru, Marija i Hasan stoje kao u nasuprotnim ogledalima. Ona sa sumnjom gleda svoj lik u odmjeravanju s njim, a on se zajedno s pripovjedačem preispituje nije li, neoprezno zauzevši mjesto prijatelja obitelji, izazvao kod Dubrovčanke i naklonost i oprez, pa su „katolička vjernost ove fratarske štíćenice i njen istinski strah od grijeha zakopali ljubav u njoj u najtajnije predjele srca“ i tako podgrijali preduvjerena koja će još više razviti kulturno različiti prostori njegovih kasnijih susreta. (Isto, 242). Brod, kao komad prostora koji pliva, mjesto bez mjesta koje živi za sebe, zatvoreno u sebe, a istodobno su mu putnici upućeni jedni na druge, kao i zaljubljenici u prvotnim zanosima, za Mariju ostaje trajnim mjestom pamćenja, bez obzira na to što se nije mogla odlučiti između mladića koji joj čita poeziju i muža koji cijelo vrijeme povraća u kabini.

Dubrovnik, točnije salon gospara Luke i gospe Marije, kao mjesto dvaju susreta zaljubljenika, otkriva njihovu kulturnu, stvarnu odvojenost, svu međusobnu stranost dviju semiosfera kojima pripadaju. Ni u kasabi nesuđenim ljubavnicima neće biti drugačije.

Najkraće kazano, vidimo da Hasan u salonu i Marija u kasabi kao da stoje usred dvaju zrcala, heterotopija, koje baš *slika mjesta* prikazuje u neusklađenosti s prostorom koji simbolizira sve po čemu su različiti. Zanimljivo da se Marija ne izjašnjava neposredno o kasabi i njezinim ljudima, ona će se možda tek pokajnički ispovjediti, ali će zato Hasan svojom ljubavi i prijateljstvom prema Mariji i Dubrovčanima, što je u onodobnim prilikama moglo značiti i odnosom prema kakvom-takvom Zapadu, biti izazvan na preispitivanje sebe i svoga, odnosno svoje ljubavi prema *svojemu*. (Opširnije, s navođenjem citata i literature, u raspravi *Meša Selimović u međukulturnom prostoru*; Kovač, 2011: 251-266).

LJUBAV I PRIJATELJSTVO U ROMANU *DERVIŠ* I *SMRT*

Iako mi je zapravo prikazani ekskurs o ljubavi i prijateljstvu između Hasana i Marije bio više u funkciji očitavanja određenoga međukulturnog prostora, u kojemu je sreća ako ljubav opstane u prijateljstvu, a prijateljstvo ako se ne iznevjeri ideološkim razlikama (ovdje mislim kako na odnos Nurudina i Hasana tako i na odnos Hasana i špijuna Dubrovčanina), moram priznati da me je u radu sa studentima upravo pripovijedanje o ljubavi i prijateljstvu u Selimovićevim romanima, napose u najpoznatijima *Derviš i smrt* i *Tvrđava*, osobito kako su ih tumačile „ženske kritike“ i analize iz ženske perspektive, privlačilo nekom nejasnom sugestivnosti: istodobnim zagovaranjem tradicionalne, gotovo patrijarhalne ljubavi i njezinim propitivanjem, pa i suprotstavljanjem, odnosno supostojanjem s osjećajima prijateljstva.

Analizirajući dervišev ispovjedni monolog, kao i monologe lirske ispovijesti pjesnika Ahmeda Šabe, osobito kada protagonisti razmišljaju o ženi i ljubavi, Elbisa Ustamujić će zapisati da je bosanska žena u Selimovića naslikana kao „stišani misterij“ koji se samo naslućuje, kao neoskrnavljena i nedodirljiva ljepota; to je žena u kojoj teče život kao izazov, kao nagoviještena strast, ali i kao lirski motiv i poetska senzacija. Odnosno, kako čitamo malo podalje, riječi Nurudina i Šabe, kad govore o ljubavi, njihova mehkota i ljepota, njihova opsjena, stvaraju „snovnu paučinastu zaštitu“, oni kao da se kriju iza riječi lirskegaboja, pa se lirska intermecca u romanu dovode u vezu s „istočnjačkim lirizmom“. (Ustamujić 2009: 109-116).

Međutim, ne može se reći da je prikazivanje ljubavi u romanima Meše Selimovića do sada privuklo mnogo istraživača. Njegovi najbolji romani više su privlačili stručnjake koji su se bavili pitanjima ideologije i vjere, koji su pisali o autorovu stilu i jeziku, o nemogućnosti bijega od političkoga, o naratološkim strategijama i antinomijama, bavili se pitanjima prostora, statusa Bosne, raspredali o smrti, funkciji mirisa ili strategijama pripovjedača. S druge strane, bili smo svjedoci dugotrajnoga zanimanja kritike i čitatelja za njegove romane, osobito za roman *Derviš i smrt*, koji objektivno gledano nije lako štivo. U zgusnutim samogovorima njegova glavnog lika, odnosno pripovjedača, narativne epizode koje govore o ljubavnim iskustvima, o životnim dvojbama i sudbonosnim susretima, zanosima i prijateljstvu, međusobno nepovezane i fragmentarne, kao da su čitateljima više negoli naučnicima, preko svih granica srednje južnoslavenske međuknjiževne zajednice, uvjerljivo nudile gotove odgovore. Nije stoga čudno što su se danas pojavile internetske stranice s *autorovim* (iako pripadaju pripovjedaču ili nekom liku i nužno su književno međuzavisne) „mudrim mislima“, gnomičkim fragmentima o raznim problemima, kao da se u Selimovićevim glavnim prozama traže i nalaze odgovori na sva važna pitanja o vlasti ili smrti, o Bosni i vjeri, sudbini, mržnji, nasilju, gubitku, dobroti, sreći ili ljubavi i prijateljstvu.

Pomnim pretraživanjem dinamike pojavljivanja i širine semantičkoga polja riječi *ljubav* ili *prijateljstvo* i *prijatelj*, uočit ćemo u *Dervišu i smrti* njihovu relativno kasnu i rijetku, a također i prilično široku upotrebu. Promotrimo li kontekst pojavljivanja *ljubavi*, opazit ćemo da se prvi puta javlja u nekom općem značenju, u skupini sa sličnim znakovima duševna stanja, uz *ljubomoru*, *čežnju* i *blud*, a odmah iza toga uz ključnu imenicu romana, uz brata (u rečenici: *da je moja ljubav prema bratu bila malo jača od moralnih obzira, sve bi se svršilo dobro*). U značenju razvratne ljubavi javlja se dvaput uz miris miloduha u jurjevskoj noći, tek u trećem poglavlju romana. Kasnije se, u petom poglavlju, *ljubav* javlja kao očeva ljubav, kao ljubav bez dodira i koristi, kao ljudska ljubav, ali i završava semantičkom kadencom: netko govori dubokim glasom, kako se valjda izgovara – ljubav.

Bit će to dobra najava za pojavljivanje ljubavi kao glavnoga motiva narativne sekvence šestoga poglavlja romana, odnosno narativa u kojemu Hasan dervišu govori o preljubu, rekli bismo u priči u kakvoj se ljubav često nalazi na kušnji:

Na derviševo pitanje kojemu sâm daje i odgovor, naime da je *Kur-an* mjera svih stvari, Hasan započinje priču o mužu i ženi koji žive u ljubavi, doduše naizgled. Predlaže da pretpostave ljude koje je derviš upoznao pri ulasku te hipotetično pita: *šta bi se desilo kad bi žena našla drugog muškarca i krišom mu poklanjala ono što je muževljevo i po božjim i po ljudskim propisima? Šta bi trebalo učiniti kad bi se to desilo?* I kako derviš posumnja da se već dogodilo, Hasan se pita dalje: *Kur-an kaže: kamenovati preljubnicu. Ali priznaćeš to je zastarjelo. A šta da uradim? Da kažem mužu? Da njoj zaprijetim? Da otjeram mladića? Sve to ne bi pomoglo.* (Selimović 2001: 91)

Nakon što derviš konstatira da ni grijeh ne možemo gledati mirno, Hasan odgvara da ga je teže spriječiti, i nastavlja:

Nju vole obojica, ona se boji muža, a voli mladića. I on je kod mene, malo je lukav ali pametan, toliko vješt u poslovima da se bojim za njegovo poštenje, ali mi je potreban. Stanuje ovdje, s njima, muž ga je sam doveo, to mu je daleki rođak. Muž je dobričina, ništa ne sumnja, vjeruje ljudima, i uživa u svojoj sreći; žena ne želi ništa da mijenja, boji se da sve ne pokvari; mladić ćuti, ali neće da ode. Mogao bih da ga smjestim u drugu kuću, ona bi otišla i tamo, sama mi je rekla, i bilo bi gore. Mogao bih da ga pošaljem u drugo mjesto, ona bi otišla za njim. Ma šta da se izmijeni u ovome što je sad, ne bi valjalo. Muž bi ubio i nju i njega, kad bi saznao, jer je, budala, vezao svoj život za nju. Njih dvoje kradu svoju sreću, i misle da imaju pravo na nju, ne usuđujući se da je učine ljepšom. I nije im lako, ni njoj, jer mora da bude žena čovjeku koga ne voli, ni mladiću, jer je prepušta drugome svako večer. Mužu je najlakše, jer ništa ne zna, i za njega ništa ne postoji, a mi mislimo da je on najviše oštećen. Na nju on više i nema prava, održava ga samo njen strah. A ja čekam, puštam da sve traje, ne smijem ništa da učinim, toliko je sve rovito, pokidao bih tanke konce što ih drže zajedno, ubrzao bih nesreću što visi nad njima. Eto sad, nađi kakvo hoćeš pravilo, riješi mi to, uspostavi red! Ali da ih ne uništiš. Jer onda nisi ništa učinio. (Isto, 2001: 91).

I na kraju, nakon kratke dijaloške utakmice u kojoj derviš postavlja pitanja, a Hasan odgovara da ni zabrane ne pomažu, jer stvaraju licemjere i duhovne bogalje te da ne zna što učiniti, stavlja se na stranu žene, ali i na stranu obojice:

Žena je uvijek zanimljiva kad je zaljubljena, tada je pametnija, odlučnija, ljupkija nego ikad. Muškarac je rastresen, ili grub, ili nerazmišljen, ili plačljivo nježan. Ali sam i na njihovoj strani, na strani obojice. Neka ih đavo nosi! (Isto, 92).

Za tumačenje ovih fragmenata predlažem sljedeći postupak. Promotrimo: ono prvo napisano, označeno polje ljubavi, snažno je relativizirano. Oni žive u ljubavi, naizgled. Upitajmo se možemo li živjeti npr. bogati, *naizgled*? Još lakše *naizgled* možemo živjeti kao siromasi. Možemo li studirati, možemo li i predavati *naizgled*, možemo li se istraživanjem baviti samo *naizgled*? Vjerojatno do nekog semestra ili do neke mjere. U *ljubavi-naizgled* čini se da možemo živjeti trajno. Koja je to vrijednost ljubavi, kojom se kvalitetom prikriva da bi na drugom mjestu živjela novu strast, ma i prikrivena, pa i u strahu? Naime, u odabranom narativnom paragrafu, koji se doima više kao funkcionalna narativna digresija, kao mala, na prvi pogled sporedna priprava za razumijevanje Hasanova ljubavnoga trokuta s Dubrovčankom i njezinim mužem, bezimena Fazlijeva žena (ne trebamo zaboraviti ni njegov socijalni status sluga) muža se boji, a mladića voli. Nju vole obojica: muž je dobričina, ni u šta ne sumnja, uživa u svojoj sreći, ali bi ubio i nju i njega kada bi saznao. Iako mi mislimo da je on najviše oštećen, mužu je najlakše jer ništa ne zna. O mladiću, bezimenu ljubavniku, saznajemo malo: stanuje s njima, muž ga je sam doveo, daleki mu je rođak, lukav je i pametan, toliko vješt u poslovima da se sumnja u njegovo poštenje; uživa u svojoj sreći, ali mu nije lako jer je mora prepuštati drugome, koji pak na nju više i nema prava. Kako nije riječ o avanturi, nego o trajnijem stanju, mogli bismo reći da je bezimena žena (o čijim osjećajima saznajemo samo posredno) ostvarila pravo na dvojicu, ono što *Kur-an*, pod određenim uvjetima, dozvoljava muškarcima. Mogli bismo reći da žena ostvaruje jednu imenovanu ljubav, *ljubav-naizgled* i pravu, potajnu, ali strasnu ljubav koja se ne izgovara, ali se podrazumijeva: otišla bi žena za mladićem i u drugu kuću i na drugo mjesto, premda pristaje ostati supruga čovjeku kojega više (strasno) ne voli.

Pomognemo li se ovdje, u uspostavljanju reda među njima (što je i Hasanova namjera), kojim fragmentom ljubavnog diskursa Rolanda Barthesa, odmah se možemo složiti s tvrdnjom da htjeti pisati o ljubavi znači suočiti se sa *zbrkom* jezika: onim područjem izluđenosti u kojemu je jezik istovremeno *previše* i *premalo*, pretjeran i siromašan (Barthes 2007: 95), ali i nadodati da je pisati o ljubavnim pričama ili ljubavnim pjesmama još delikatnije. Kao što je prema Barthesu ljubavni *dis-kursus* svojevrсно trčanje tamo-amo, odlasci i dolasci, poduzeti koraci, zapleti (spletke), tako je i narativni diskurs beskonačno rastegljiv, premda nam može pomoći da sve

informacije koje donosi smjestimo u određeni vremenski okvir i rekonstruiramo redosljed događaja koji nazivamo pričom. (Abbott 2009: 43). Starom terminologijom, da bismo razumjeli fabulu, moramo rekonstruirati siže. Izdvojeni „ljubavni narativ“ dakako dio je narativne strukture romana, kao i šestoga poglavlja, inače u kompoziciji romana *Derviš i smrt* neobično važna (ovdje se osim već spomenute najave Hasanove ljubavi i prijateljstva prema Dubrovčanima na vidjelo iznosi i priča o bratu), pa se možemo upitati koju funkciju ima Hasanova ljubavna priča? Ona, iznesena uz dijalog s dervišem kao vjerskim moralnim autoritetom, miješajući dva postupka pripovijedanja i dvije priče, jednu koju upravo ispisuje derviš pripovjedač i drugu koju pripovijeda Hasan, osigurava upravo ljubavnom diskursu status koji su mislim osjetili mnogi, osobito ženski čitatelji, a to je potkopavanje *ljubavlju* dogmatске vjerske, odnosno svake ideološke konzekvencije. Neće se slučajno izdvojena narativna dionica o ljubavi, iako ima svoju lijepu poentu u slici ljupke, zaljubljene sretne žene i rastresena ili gruba ili nerazmišljena, prenježna muškarca, kojima je sve oprošteno (*neka ih đavo nosi!*), neće se ona slučajno nastaviti u Nurudinovim asocijacijama, u varijacijama pripovjedača o mogućem (nadolazećem) sličnom slučaju – samo što se to neće dogoditi nekom drugom (nekom drugom, osobito iz socijalno niže sredine, još od francuskoga prosvjetiteljstva događa se preljub, a nama ljubav), pa smo i zabrinutiji za protagoniste. Nalazeći da vitka Dubrovčanka nije nešto naročito lijepa (*obrazi su joj mršavi i blijedi, oči sa tragovima vatre od neke bolesti ili tuge, ali ima nešto u izrazu lica što ostaje u sjećanju*), derviš se pita nije li Hasan zaljubljen, zna li za to ona, zna li to njen muž, dobrodušan, nezlobiv Latinin? Umjesto na odgovore, nailazimo na više nego retorička pitanja, na pripravu u uvodu već istaknuta narativa ljubavi-prijateljstva prema katolicima, Dubrovčanima:

Šta se dešava među njima, nekazano, ili izmucano, između muža koji ih odvaja prisustvom i podstiče nesumnjanjem, uvijek spreman da prebrodi njihove opasne ćutnje veselim pričanjem ni o čemu? (...) Zar se zato izdvojio, da se ovako nepovratno zaplete u strast što se ne troši i ne može da nestane? (...) Gdje će se zatvoriti taj krug u kome se strast hrani a ne troši? (Isto, 102).

U odgovorima na ta pitanja kao da leže rješenja ljubavnoga narativnoga diskursa, koji će postupno, kao i promišljanja o prijateljstvu, prevladati romanom. Derviš dobro sluti, ako se pomognemo Barthesom, ograničenja ljubavnoga diskursa: Hasan (zaljubljeni subjekt) ne može sâm do kraja konstruirati svoju ljubavu priču, on je njezin pjesnik, onaj koji je izgovara, ali samo na početku; kraj ljubavne priče, kao i naša vlastita smrt, pripada drugima – njima ostaje da o njoj napišu roman, vanjsku, mitsku priču. (Barthes 2007: 96). Možemo li s obzirom na opisanu vezu nemogućnosti opisa kraja svoje ljubavi i naše vlastite smrti i Fazlijevu i Hasanovu priču pripisati i Ahmedu Nurudinu, odnosno pripovjedaču? Odnosno, nije li zaključ-

na scena romana, zazivanje svjedoka derviševe smrti, kao i komentar – *Nisam znao da je bio toliko nesrećan* – što je svojom rukom napisao Hasan, sin Alijin, zapravo ishodišna točka za upravo ispričanu, vanjsku, mitsku priču o derviševoj smrti, odnosno zatajenoj ljubavi?

S druge strane, slično kao i Hasanovo, naše ljubavno lutanje, kao što zaključuje Roland Barthes u jednom od svojih fragmenata (*Ukleti brod*, 3.), ima i svoje smiješne strane; nalik je nekom baletu, više ili manje živahnom, ovisi o brzini nevjernog subjekta; ali ono je i velika opera. Ukleti Holandez je osuđen da luta morima dok ne nađe ženu koja će mu biti vječno vjerna: ne mogu prestati lutati (voljeti), iz luke u luku, govorim „Volim te“, dok netko drugi ne primi tu riječ i vrati mi je; ali nitko ne može preuzeti na sebe taj nemogući odgovor (nepodnošljivo potpun), i lutanje se nastavlja. (Isto, 97). Suočeni s dovršnom osobitosti ljubavi, s krajem ljubavi, bilo da ona neprimjetno nestane bilo da se premjesti u područje prijateljstva, mi najčešće živimo istodobno i *ljubavi-naoko*, i *ljubavi-naozbilj*. Prigoda je da se makar samo usput upitamo možemo li tome dati nov oblik društvene konvencije? Ili još izravnije, nudi li islamska civilizacija u tom smislu bolje uvjete od naše kršćanske? Nije li ljubav bezimene ljubavnice iz Selimovićeve romana *Derviš i smrt* izazov objema etičko-vjerskim sustavima?

Umjesto odgovora, zaključimo privremeno pretragu naracija o ljubavi u romanu *Derviš i smrt* tek pobrojavanjem, odnosno kratkim opisom raspona semantičkoga polja pojma *ljubavi*, kako na njega nailazimo u kasnijim dijelovima romana: ona će se javiti kao veza snažnija od prijateljstva (prijateljstvo osnaženo „kopčama ljubavi“), ali takvom ljubavi će se nazivati i mala, nesigurna i kasna ljubav, osobito prema bratu; u tom semantičkom polju nalazimo očevu i majčinsku ljubav, ljubav sina prema ocu, pa čak i „strah od smrti pretvoren u ljubav“. Isto tako, ljubav će se javljati u opozicijskim značenjskim parovima npr. s mržnjom, pa i u tipično Selimovićevim paradoksalnim izjavama, kao: *Moramo se odreći ljubavi, da je ne izgubimo. Moramo uništiti svoju ljubav da je ne unište drugi. Ili, krijemo ljubav, tako je i ugušimo*. Međutim, izostavimo li odnose ljubavi i boga, ljubavi i tuge ili praštanja, odnose dobrote i ljubavi, kao i ljubav kasabe, pa se zaustavimo na odnosima ljubavi i prijateljstva, osjetit ćemo već u prvom čitanju simptomatičnu isprepletenost njihovih semantičkih polja.

Slično kao i ljubav, izrazi *prijateljstvo* ili *prijatelj* više će se pojavljivati u drugom dijelu romana, a prvi puta se riječ *prijatelj* javlja u sintagmi *prijatelj naše kuće*, zatim kao prijatelj hafiz-Muhamedov, dok se izraz *prijateljstvo* prvi puta u romanu *Derviš i smrt* javlja kao upozorenje: ne drži prijateljstvo s neprijateljima Alaha. Propituje se mogućnost muškoga prijateljstva sa ženom, sa ženama je prijatelj samo kalambura, *kod njih*, kod Dubrovčana, *muž uvijek prima ženine prijatelje, žena muževljeve nikad*.

Istinsko se prijateljstvo najviše propituje, kao što znamo, u odnosima Ahmeda Nurudina i Hasana; cijene se nova prijateljstva, dok su stara prijateljstva i više nego ljubav, jer su dio nas samih; *prijateljstvo je ljubav prema drugome*, sve drugo nas može prevariti, ono ne može, jer zavisi od nas. Ali, zanimljivo je i derviševo nesuđeno prijateljstvo prema Jusufu:

Ne mogu da mu kažem: budi mi prijatelj. Ali mogu da kažem: biću ti prijatelj. (...) Neka mi bude umjesto sina, koga nisam stekao: neka mi bude umjesto brata, koga sam izgubio. A i ja ću njemu biti sve što želi i što nema. Sad smo jednaki, unesrećili su nas zli ljudi. Zašto ne bismo jedan drugome bili zaštita i utjeha? (Isto, 199).

Prijateljstvo je, kao i ljubav, prevladavanje samoće, nečije odsutnosti. „Moram pored sebe imati drugu osobu“, pisao je Pascal Bruckner, „da više na nju ne mislim i da mi njezina odsutnost prestane smetati“. (Bruckner 2010: 71). Odnosno, povedemo li se za zavodljivim promišljanima Jacquesa Derride iz njegove sinteze *Politike prijateljstva*, predosjećamo u mnogim Selimovićevim propitivanjima prijateljstva ono što bismo mogli nazvati *volivost*: ljubav u prijateljstvu, *volivost* iznad ljubavi i prijateljstva s obzirom na njihove određene figure, iznad svih epoha, kultura, odnosno tradicija voljenja. Pa i ako se složimo s tim da danas nemamo više prijatelja u smislu u kojem je čitava tradicija o tome učila, dok stare neprijatelje u našim prevratničkim vremenima još nismo izgubili, a nove prijatelje nismo zadobili, jer adekvacija između pojma, imena i događaja *prijateljavanja* i *prijateljstva* nije, kao ni u pojmu *ljubavi*, jedanput za svagda osigurana – složiti ćemo se da Meša Selimović neobično pomno prati što se događa s tim pojmovima, pa i koju cijenu plaćamo pri našim mutacijama u odnosu na njih. (Derrida 2001: 104-180).

Moja omiljena francuska učiteljica u pitanjima žensko-muških odnosa, u preobrazbama ljubavi i prijateljstva, Elizabeth Badinter, svojedobno je pisala da se danas udružujemo jer smo jedno drugom slični i zato što želimo istim pogledom sagledavati istu stvarnost. Ljubavnici, kao i prijatelji, koračaju jedno uz drugo, solidarni, u cilju suočavanja sa životom: „Manje pokušavamo ovladati onim Drugim i posjedovati ga nego da nas voli, štiti, tješi, shvata i prašta nam. Kao što kaže Theodor W. Adorno, voli nas samo onaj pred kim možemo pokazati našu slabost a da ne izazovemo odgovor snage.“ (Badinter 1986: 257).

Nije li Meša Selimović, nakon svojih trauma ratom, drugarstvom, a možda i iznevjerenim ljubavima, u svojim prozama zapravo bio u potrazi za sličnom ljubavi-prijateljstvom? Premda valja razlikovati javno od privatnoga prijateljstva, i prije završene sustavne analize teme i motiva prijateljstva u Selimovićevim prozama možemo privremeno zaključiti da biti prijatelj, kako shvaća derviš Nurudin, ne znači nužno biti slabiji koji traži oslonac, *polutina koja traži dopunu*, nego cjelovit, uvijek svjež i drugačiji, smion; jer, prijateljstvo biva, ono se ne bira, kao ni ljubav:

Uvijek sam smatrao da je prijatelj čovjek koji i sam želi oslonac, polutina koja traži dopunu, nesiguran u sebe, pomalo smoljav, nužno dosadan, mada drag, jer izandā, kao žena. A on je cijelac, uvijek svjež i uvijek drukčiji, pametan, smion, nemiran, siguran u svemu što je preduzima. Ništa mu nisam mogao ni dodati ni oduzeti, i bez mene i sa mnom bio je ono što je, i ja mu nisam bio potreban. A opet se nisam osjećao nižim. Pitao sam ga jednom, kako to da je baš meni poklonio svoje prijateljstvo. Prijateljstvo se ne bira, rekao je, ono biva, ko zna zbog čega, kao ljubav. A ništa ja nisam tebi poklonio, već sebi. Poštujem ljude koji i u nesreći ostanu plemeniti. (Isto, 226).

I prijateljstvo i ljubav poklanjamo sebi:

Iskopavši taj zaključak, zatvorio sam se, postao opsađena tvrđava o koju su strijele uzalud udarale. Nije mi prijatelj, ili je čudan prijatelj koji mi siječe korijenje, potkopava temelje. Nema prijateljstva među ljudima koji drukčije misle. (Isto, 99).

LJUBAV U TVRĐAVI

I kada smo već bili zakoračili u tu dvojbenu ljubavnu tvrđavu, otvorimo i stranicu tumačenja Selimovićeve istoimenoga romana, prilazeći mu s kraja. Znamo da roman *Tvrđava* završava zapravo preposljednjim poglavljem, maksimum da je *ljubav jača od svega*, ali i protupitanjem: *a što ako sam se prevario?* Slično onome o prijateljstvu iz *Derviša*: *zar je ljudima prijateljstvo toliko izvan sumnje?* Odnosno, roman završava Šehaginim sugestijama, njegovim razmišljanjem o Ahmetu Šagi, kada on govori o svojem sinu i svojoj tuzi zbog njega, o njemu i njegovoj budućnosti s mnogo djece, s poslom koji će ga zanimati i s obitelji koja će ga voljeti, da bi imao *tvrđavu* u koju će se skloniti pred svijetom:

Ništa čovjeku nije važnije od svog mira i od sreće koju sâm stvori. Zato je treba čuvati, tu svoju sreću, opkoliti je šančevima, i nikome ne dozvoliti da je ugrozi. Nitko drugi neka me se ne tiče, život je surov, ljudi zli, i treba ih držati na odstojanju. Neka budu što dalje od svega što je tvoje i što ti je drago! (Selimović 2006: 355).

Nije li ta idealizacija prijateljstva, ljubavi i obitelji, koje i sam pripovjedač često dovodi u pitanje, kao i idealizacija zavičaja, u kojemu se (u romanu) opet vrši nova mobilizacija, naša zadnja linija obrane, podjednako dvojbena kao i snovi o dobroti i pravednosti, ljepoti i smislu života, novom čovjeku?

Neću da vjerujem, a ne mogu da se oslobodim – sumnje. (Isto, 379).

Međutim, pokušamo li Selimovićevu *Trvrđavu* sasvim intencionalno promatrati kroz prizmu ljubavi i prijateljstva, jer nismo daleko da taj politički roman dovedemo u vezu s postmodernim europskim romanom koji, kao u primjeru dvojezičnoga autora Milana Kundere, spretno kombinira političku s ljubavnom temom, s tom razlikom što se ovdje modernistički koncept velike ljubavi (između Tijane i Ahmeta Šabe) ne dovodi u pitanje, niti se zamjenjuje s prijateljstvom, uvidjet ćemo da je semantičko polje (njihove) ljubavi propitivano sumnjom ili ljubomorom, nekom vrstom *dvojništva*, što se najbolje vidi na kriznim mjestima opisa ili problematiziranja ljubavi.

Na samom početku je jasno da je ružan događaj u Hoćinu, koji dvostruko kodirano autorsko sjećanje, pripovjedačem i glavnim likom, po prvi puta preslaguje ne od njezina kraja nego „u nekoj vezi“, kao organiziranu naraciju, kao priču, nešto sasvim suprotno od nečijeg veselog smijeha ili nježne pjesme o ljubavi. Vojničko nasilje, silovanje žene ispričano jednoj djevojci od strane svjedoka, ali ne i sučiniteља, snažan je, nesretan narativni kontrapunkt svemu što će se u romanu dovesti u vezu s ljubavnim ili prijateljskim odnosima. U nasilju nema mjesta ljubavi, a i nasiljem „provaljeno“ drugarstvo plaća se najvišom cijenom – smrću. Povjerenje se tek uspostavlja s onim koji sluša i želi da razumije: pripovijedanje tako, barem ono o ljubavi, ima dvije instancije iste cjeline, auktorijalnoga pripovjedača s glavnim likom te Tijanu s čitateljicama, odnosno s čitaocima. Mogli bismo, u pitanjima ljubavi sastaviti asocijativno-značenjske nizove koji u osnovi pripadaju prvom gledištu, kao i one koji u osnovi „zastupa“ druga pripovjedna instancija. Narativ kao reprezentacija ljubavne priče (kao događaja ili niza događaja), a ne ljubav samo kao motiv ili tema romana, prema mojem *intencionalnom tumačenju*, koje bi htjelo prevladati površno razumijevanje ili učitavanje, kao da sâm po sebi sadržava dvojnost, neku unutarnju proturječnost kojom se kompleksna pitanja ljubavi i prijateljstva obuhvaćaju obostrano – i sa strane implicitnog autora i sa strane implicitnoga slušatelja, čitatelja (smještenog najčešće u ženskom liku). Semantičko polje koje pri tome nastaje kao da je mnogo šire, a mogućnosti površna čitanja i učitavanja mnogo veće. Narator s glavnim likom ili treba prijatelja ili ljubavni subjekt da bi u dijaloškom okviru s njima ostvario što potpuniji, uvjerljiviji narativ. (Abot 2009: 142-153).

Izdvojimo još par primjera iz *Trvrđave*. Treće poglavlje romana opisuje ljubavnu sreću, prvotni ljubavni zanos; od trenutka kada pobožno izgovaramo njezino/njegovo ime, ovdje – Tijana, od osviještenosti kako nas drugi sluša, brojnih sastanaka i osjećaja da smo više s drugim nego sami sa sobom, do odluke da se ljubavnici zauvijek vežu, vjenčaju, iako za to nemaju uvjeta:

Ali ona je bila još luđa od mene. Voljećemo se, rekla je ozbiljno, a to je mnogo, to je sve. Ništa mi drugo ne treba.

Našalio sam se da će nam u početku sigurno biti lijepo, a poslije, kad joj dosadim, snalazit ćemo se kako znamo, osvježavaćemo našu ljubav, kao stari Džezar, koji se tri puta rastajao i vjenčavao sa svojom ženom.

– Bez potrebe je mučio i sebe i nju – pobunila se Tijana. – Trebao je da nađe ženu s kojom se neće nikada rastati. Ili da živi sam: ni haljinu ne valja krpiti, a kamoli ljubav. Bolje je otići.

– Ti bi otišla?

– Otišla bih.

– Zato što me ne voliš?

– Zato što te volim.

Nije mi sasvim jasna ta ženska logika, ali sam znao da govori istinu. I bilo mi je drago što to kaže, mada je zvučalo suviše ozbiljno i neopozivo. U tom trenutku ništa drugo nisam ni želio. (Selimović 2006: 34).

Kakvi već jesu ljubavni dijalozi, ovdje se Tijanina stajališta uzimaju ozbiljno, unatoč slabim socijalnim okolnostima i lošem iskustvu s vjenčavanjem. Svakom se unošenju sumnje ili šale u narativni diskurs zaljubljenika oponira, naime u njemu nema mjesta ironiji ili cinizmu, jer kako se podalje kaže, najčvršće od svih su – *obaveze ljubavi*. (Isto, 48). Zavjet vječne ljubavi, kako je nedavno pisao Pascal Bruckner, kao da odagna i sumnju i strah, unaprijed pretpostavlja da je svijet takvo mjesto gdje se možemo razvijati zajedno i odgovarati za sebe, odnosno on ljubavnike postavlja u istu nesigurnost gdje bi oni mogli i ubiti jedno drugo. (Bruckner 1910: 59). Dijalog koji izgleda kao zakletva na vječnu ljubav ne može niti završiti drugačije nego paradoksom, da ćemo i otići zbog ljubavi. Podjednako kao i kada se žena uznemiri kad je muž napušta, kada od nje odlazi makar i privremeno. Utoliko više, ako je kao u ovom slučaju – razlog uznemirenosti motiviran trudnoćom, srećom u troje:

Hiljadu nećijih srećnih časaka biće kao ovaj, ali ovaj nikada više. Hiljadu tuđih ljubavi biće kao ova, ali ova nikada više. Nikada: jedina konačnost. (Isto, 54).

Sreća je *ipak*, da parafraziramo naslov trećega poglavlja, biti zajedno s onim koga volimo: jedina konačnost. Međutim, ne i za sve vrste ljubavi.

Naracija o ljubavi, koja započinje Šabinim ironičnim komentarem da *ljubav ženu podmlađuje*, zapravo govori o ljubavi starije žene s mladićem, ali koji, za razliku od onoga ljubavnog trokuta bezimene žene i mladića u *Dervišu i smrti*, ovdje završava tragično, ubojstvom muža motiviranim novcem, hapšenjem i pogubljenjem počinitelja mladića i njegova oca Pakra, ali i kaznom za preljubnicu Rabija-hanumu: *golusu je išibali mokrim konopcima, i polumrtvu, objesili*. (Selimović 2006: 123).

Možemo dvojiti oko funkcije te narativne sekvencije: najprije se kroz dijalog, „usuglašavanje“ Ahmeta i Tijane, koja je njegovateljica nesretne ljubavnice, pa o „pomlađivanju“ svjedoči sasvim izbliza, čak je odlučila i da ne odlazi k starici, „nije mogla više da gleda bruku i sramotu“, a onda se dogodi brutalno umorstvo s posljedicama. Zašto ovdje imamo tako tragičan kraj, zbog toga što je žena bila pre-stara za ljubav ili zbog „ljubavi“ motivirane novcem? Bit će radi obojega. U svakom slučaju velika ljubav glavnih likova sa sporednom je epizodom još više naglašena, što izrijeком potvrđuje i Tijana, koja na Šabinu ljubomoru zbog mladića odgovara uvrijeđeno, stereotipnom tvrdnjom da su muškarci uobraženi i pokvareni, dok žena ima mnogo više poštenih od nepoštenih.

Pa ipak, s ljubavlju općenito u *Tvrđavi* i nije tako sve jednostavno. Pripovjedač se s glavnim likom u jednom trenutku pita o odnosu *moranja* i ljubavi. Naša egzistencijalna determiniranost (ne biramo ni rođenje, ni obitelj, ni ime, ni grad, ni kraj, ni narod, sve nam je nametnuto) kao da nas prisiljava da svako moranje pretvaramo u ljubav, jer nešto mora biti naše; zato što je sve tuđe, prisvajamo sve što nam je pred-određeno, zbog straha od praznine, od svijeta bez nas, udahnujemo svemu svoju ljubav, da bi nam se vratila. Jedino je ljudima ne možemo udahnuti i oni ne mogu da nam je vrata zbog straha pred drugim, zbog svoje zatvorenosti. (Selimović 2006: 140).

Nije li to razlog više da se uzdamo u *tvrđavu ljubavi*, u ljubav u dvoje, u zajedništvo i neophodnost intimnog života, „u prihvaćanju jednog, najbližeg sa kojim se živi“ (Jerkov 1990: 79), u ljubav koja je poput pjesništva, odnosno stvaralaštva, „dio organske prirode u čovjeku, spontane i nevezane“, jer i pjesništvo i ljubav uspostavljaju „poseban međuljudski (socijalni) prostor“, prostor zadovoljstva, estetskoga ugođaja i materijalne nezainteresiranosti (Pogačnik 1990: 194), nije li to razlog da se uzdamo jedino u tu krhku utvrdu, kojom se strah ili samoća, nesigurnost ili neizvjesnost umnožava do njihova bezbrižnoga poništenja? Unatoč uskogrudnosti i isključivosti njene ljubavi, unatoč traljavim pobunama i tobožnjim željama za slobodom, vraćamo se „u čvrstu tvrđavu njene ljubavi“:

Nespokojan pred nesigurnošću svega, siguran sam pred ljubavlju, koja se stvara sama iz sebe, jer je potreba, pretvorena u osjećanje. Ljubav je žrtva i nasilje, nudi i zahtijeva, moli i grdi. Ova žena, cio moj svijet, potrebna mi je da joj se divim i da nad njom osjetim svoju moć. Stvorio sam je kao divljak svoga kumira, da mu stoji iznad pećinske vatre, zaštita od groma, neprijatelja, zvijeri, ljudi, neba, samoće, da traži od njega obične stvari ali da zahtijeva i nemoguće, da osjeća oduševljenje ali i ogorčenje, da se zahvaljuje i da grdi, uvijek svjestan da bi mu bez njega strahovi bili preteški, nade bez korijena, radosti bez trajanja. (Isto, 159).

Ali, još će jedan par biti potreban pripovjedaču i glavnim likovima da utvrde moć ljubavi, kako glasi naslov četrnaestoga poglavlja. Nova trudnoća i prevelika među-

sobna pažnja nagnat će Mahmuta i njegovu ženu da zaljubljeni par vrate u realne odnose, da ih podsjetite na obaveze i moć ljubavi:

Sve bi se u životu moglo izdržati za kratko, a ništa ti ne može postati teško kao obaveza koju sam sebi nametneš u jednom času slabosti ili oduševljenja. Stid te da odustaneš, muka da istraješ, a nemaš koga da psuješ, jer si sâm sebe natovario. (Isto, 259).

Jer, moć ljubavi jednaka je moći smrti, barem u meditacijama Mule Ibrahima, koje i nisu mnogo drugačije od promišljanja vlastite nesreće Šehage Soče, neprežaljena gubitka sina. Zadobivaju li žene, pa i mrtvi, našom ljubavi prema njima, nad nama moć?

Sasvim je drukčija želja za moć koja se sastoji u pomaganju ljudima, koja pobjeđuje ljubavlju, koja podstiče na sporazumijevanje. To je velika moć, kojom bi se mogli naučiti svi ljudi, i koja bi zlo učinila nemogućim (...) Treba sve preživjeti, osvajajući radost čistog života i ljepotu ljubavi prema ljudima, u ovom kratkom preletu između dvije tajne. (Isto, 268, 269).

Jednako kao u ljubavnim dijalozima glavnih likova, tako i među prijateljima, ljubav koja pomaže sporazumijevanju zapravo je moć kojom preživljavamo između tajne rođenja ili tajne ljubavi i tajne smrti. Jedina tvrđava koja omogućava naš međurodni, međuljudski, međujezični i međuvjerski, međukulturni dijalog. Naš kršćanski europski kip slobode, *kip interkulturalnosti*, međuvjerske snošljivosti i socijalne pravednosti.

Sve i ako je slučajno ljubav pravoslavke Tijane i muslimana Ahmeta Šabe vječna ljubav, a između svjetovnog Hasana i katolikinje Marije preljubna, strasna ljubav, makar i neostvarena. Jer, obje su bolje od one *ljubavi-naizgled*, kojom žive zakoniti supružnici na derviševu imanju, uz tekiju.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Možemo li se, ograničeni zadanim obimom rada, nakon ove kraće pretrage narativa ljubavi i prijateljstva, složiti s konstatacijom da se ljubavni odnosi sve više individualiziraju i definiraju na osnovi principa diferencije i da ta tendencija vrijedi za čitavu zapadnu civilizaciju (Hodel 2007: 228) ili moramo poput ukletog Holandeza i dalje tragati za odgovorom? Za novom ljubavlju i prijateljstvom ili za novim čovjekom? Uglavnom nemamo odgovora, osim Ramizova:

Prijateljstvo se ne stvara, ono nastaje kao i ljubav. (Isto, 151).

Slično derviševu, i pobunjenikovo *vjerovanje* odgađa vrijeme nastajanja pravoga prijateljstva i prave ljubavi u neko bolje doba, dok se mi snalazimo od slučaja do slučaja, sa zakrpa ljubavi, zamjenjujući ljubav za prijateljstvo, odnosno odustajući od prijateljstva koje je bez erosa, bez ljubavi. Vrijedilo bi istraživanje nastaviti te dosadašnje rezultate pretrage provjeriti i analizom drugih Selimovićevih proza, možda i otkriti razvojnu liniju autorovih odgovora, sazrijevanja. Neobičnim se za sada čini veće povjerenje u ljubav u starijega autora-pripovjedača, kao i njegovo svojevrsno odustajanje, strah od prijateljstva. Pa bi možda trebalo posumnjati u kronologiju nastanka i izdavanja romana. Mnogo posla za – drugu priliku.

Literatura

a)

Selimović, Meša. *Derviš i smrt*. Zagreb: Divič, 2001.

Selimović, Meša. *Tvrđava*. Beograd: Book-Marso, 2006.

b)

Abbott, H. Porter. *Uvod u teoriju proze*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.

Badinter, Elisabeth. *Jedno je drugo*. Sarajevo: Svjetlost, 1988.

Barthes, Roland. *Fragmenti ljubavnog diskursa*. Zagreb: Pelago, 2007.

Bruckner, Pascal. *Paradoks ljubavi*. Zagreb: Algoritam, 2010.

Derida, Žak (Derrida, Jacques). *Politike prijateljstva*. Beograd: Časopis Beogradski krug, 2001.

Jerkov, Aleksandar. „Granična situacija pisanja“. *Književno djelo Meše Selimovića*. Ur. Slavko Leovac. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH – Institut za jezik i književnost, Institut za književnost, 1990.

Hodel, Robert. „Ljubav u konfliktu između dva socijeteta (Lazarević, Stanković, Andrić, Krleža, Rudan)“. *Darstellung der Liebe in bosnischer, kroatischer und serbischer Literatur. Von der Renaissance ins 21. Jahrhundert – Prikazi ljubavi u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj književnosti. Od renesanse do danas*. Ur. Robert Hodel. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2007.

Kovač, Zvonko. *Međuknjiževne rasprave. Poredbena i/ili interkulturalna povijest književnosti*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.

Pogačnik, Jože. „Idejno-estetska struktura Selimovićeve *Tvrđave*“. *Književno djelo Meše Selimovića*. Ur. Slavko Leovac. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH – Institut za jezik i književnost, Institut za književnost, 1990.

Ustamujić, Elbisa. *Selimović – Oblici pripovijedanja u romanu Meše Selimovića*, Mostar: Fakultet humanističkih nauka, 2009.